

Zajkeltő vagonok

A megrendítő projektet, amit itt látnak kiállítva, többször is volt már alkalmam nyilvánosan kommentálni. A két remek alkotó, Rajk László, aki immár több mint hat éve nincs velünk, és Böröcz András több mint húsz éve kezdtek közösen gondolkodni a magyar holokauszt méltó hazai emlékhelyén – s nekem szerencsém volt viszonylag folyamatosan követhetni ezt az együttműködést. Abban az évben, 2004-ben fogtak a közös munkához, amikor hivatalosan is átadták a Rajk Laci által tervezett auschwitz-birkenai Állami Múzeumban a magyar állandó kiállítást. Böröcz elbeszéléséből ismerjük az előtörténetet: mégis kísérteties az egyidejűség, hogy miközben András már rajzolgatta első sínre emelt és masszív téglakeretbe foglalt vagonlélműveit, Laci kiállításán hangsúlyos látványelemként már megjelent a maratott üvegből konstruált, valószínűtlenül áttetsző vagonarchitektúra. Mindenesetre volt valami szükségszerű abban, hogy a *Transzport*-projektben találkoztak – hogy e kétféle kreativitás, kétféle tehetség egymásra talált, és megindult a látványépítés és a kézműves-szobrász elmélyült dialógusa. A kurátor Váradi Andrásé az érdem, hogy feltárta és e szellős, okos és jól áttekinthető elrendezésben elénk is tárta e közös munka eredményeit.

A nagyközönség először 2011-ben, a 2B Galéria *Transzport* című kiállításán ismerhette meg éveken át érlelt merész ötletük, a Kazinczy utca 55.

számú ház, az egykori Wichmann-kocsmát befoglaló épület helyéről való kimozdításának hajmeresztő tervét. A gondolat, hogy a belváros – történetesen a budapesti gettó – egy valódi lakóházat kvázi sínre rakják, és mint marhavagont indítsák el a megsemmisülés felé, egyszerre volt abszurd és döbbenetes: engem a látványterv elsősorban az élhető város, az egykori polgári életvilág elvesztéseként emlékeztetett 1944-re. Az ablakba kitett muskátlik kedélyeskedő otthonossága szinte fájdalmas sikoltásként hatott ebben a kontextusban: mintha – Hamlet híres monológját parafrázálva – azt kérdezte volna: *kizököknt a hely, ó kárhozat!* – de ki született *helyretolni azt?*

Ez az az aspektus, amiről röviden megemlékeznék. Számomra úgy tűnik, e kiállítás fő attrakciója, Böröcz András 2023-ban elkészült *Zajkeltő vagonja* a holokausztemlékezet új paradigmájának előhírnöke – és ez a kiállítás éppenséggel ennek az újnak a szárba szökkenése, kibomlása, kiteljesítése. Nem ismételném meg az emlékezés kintornájáról adott értelmezést, amelyet 2023-as felavatásakor mondtam el a CEU aulájában – e kiállítás katalógus-leporellóján ez elolvasható, s ezt meg kell köszönnöm Váradi Andrásnak. De hogy világosabbá tegyem, mire gondolok, amikor új paradigmáról beszélek, engedjenek meg nekem némi kis hevenyészett történészkedést.

A soá óta eltelt nyolcvan esztendőtt emlékezeti szempontból három sza-

kaszra bontanám. Az első negyven évet a trauma bénító hatása uralta: az elnémulás, az évtizedeken át tartó beszéd- és kifejezőképtelenség inkább csak a szenvedés szenttelen archiválását, végeláthatatlan adagyűjtést és az adatokkal, például az áldozatok számával nyomasztó, fenséges emlékműveket engedélyezett az utókori emlékezőknek. A jeruzsálemi Jad Vasem falára vésett sok millió név végeérhetetlen látványa, a minden egyes névhez tartozó egyedi dossziék végeérhetetlen folyókilométereinek pusztaság száma bénító hatással volt a látogatókra, ami adekvát a traumával – mert ennek lényege épp a feldolgozhatatlanság: az, hogy túlterjed saját, emberileg belátható dimenzióinkon, és ezzel fojtja belénk a szót. Ezt a szakaszt a nagy német filozófus, Theodor Wiesengrund-Adorno híres figyelemztetése fémjelzi a jó szándékú, de naiv – a feladat képtelenségét föl nem ismerő – művészek számára, amely szerint „Auschwitz után minden költészet barbarizmus” – és ez a tétel, persze kiterjesztve a képzőművészetektől a filmig minden más művészi területre, évtizedekre érvényben is maradt.

Csak a 80-as években, a háború után született generációk színre lépésével kezd oldódni a trauma művészi fikcionálásának, esztétikai-képzeleti kiterjesztésének ez a tilalma – arról a Roberto Benigni-féle *Az élet szép* vagy a Zbigniew Libera provokatív Auschwitz-legója fémjelezte fordulatról beszéltek, amely megjelenésekor nem véletlenül tűnt sokak szemében botrányos, megengedhetetlen blaszfémianak és váltott ki indulatos, méltatlankodó reakciókat a még élő

áldozatok és közvetlen leszármazottaik között. Az emlékezésnek ez az új poétikája a trauma kényszeres *elfojtásán* túllépve a kollektív, intergenerációs kibeszélés stratégiáját kezdte követni: a sokoldalúan artikulált művészi megformálás immár inkább a trauma *örökbefogadásának* formáit kezdte kutatni. Ezt másképp is megfogalmazhatjuk. Amint oldódni kezdenek a görcsök, és lehetővé válik az aktívabb emlékmunka, megfogalmazódik a felejtéssel és elhallgatással szembeni kritikai szemfordulás, illetve a történeti felelősséggel való szembenézés morális parancsa is. James E. Young amerikai művészettörténész ellenemlékműveknek nevezte azokat a leginkább az 1980-as évek német kortárs művészetében felbukkanó projekteket, amelyek már az utókori emlékezet fölületessége, formalizmusa, sőt olykor felelősségelhárítása ellen irányulnak. Jól ismerjük Günter Demnig botlatóköveit, amelyek nem véletlenül utalnak a városi járókelők figyelmetlen kószálására a flaszteren – akiket ki kell billenteni a mindennapi séta nemtörődomségéből, hogy egy-egy odahagyott/elfelejtett emlékezeti helyre fölfigyeljenek.

Nos, elsöre Böröcz és Rajk ama 2004-es *Transzport*-projektje is ebbe a trendbe illeszkedik: olyan emlékműként koncipiálták, amelynek az a dolga, hogy fölsebbe az élhető Erzsébetváros természetes, mindennapi szövetét: hogy arra a történelmi szakadásra emlékeztesse a bulinegyed sokadik generációs, lazuló közönségét, amelyről persze enélkül fogalma sem volna. Az *ÉS*-ben publikált 2011-es kiállítás-kritikámban a *kimozdított*

hely szelleméről értekezve mégis azt kellett megállapítanom, hogy az egykori gettó bejáratához tervezett emlékmű, ha megépült volna, nem lehetett volna helyspecifikus installáció, ami az egykori transzportok testközeli lidércét, az egykori zsidó sors infernális perspektíváit lett volna hivatva felidézni – innen ugyanis, a budapesti gettóból senkit sem indítottak útnak Auschwitz felé. A vagon a gettó bejáratánál nem lett volna helyén-való. Lakóház méretűvé növelve több is lett volna, más is lett volna, mint zsigeri emlékeztetés az ablaktalan, bűzös kocsiba összehúzó 60-80 sorstalan napokig tartó, szörnyű szenvedésére.

E ponton föl kell idéznem egy lidéres élményemet 1989-ből: Ljubljánában, egy kortárs művészeti szimpózium vendégeként tanúja voltam a Neue Slowenische Kunst egy a totalitarianizmust taglaló döbbenetes erejű, velőtrázóan hangos előadásának, amelyre a városi pályaudvar egy félreeső vágányán veszteglő, átalakított vasúti kocsiban került sor: keretlegényeknek látszó fekete ruhás férfiak tereltek bennünket a vagonhoz, amelyben olyan szűk helyre kényszerültünk összehúzódnunk, ami csak ama 44-es szerelvényekéhez lehetett hasonlatos. A Laibach-féle kortárs művészet brutális közvetlensége

is a testi érintettség borzongató effektusára épített – s ennyiben bizony megfelelt a 80-as évekbeli új esztétizmusnak a valós emberi jelenlétre kalibrált – értsd: a zsigerekhez szóló – emlékezetpolitikai stratégiájának.

Ehhez képest beszélek a *Transport* esetében új paradigmáról. Ha figyelmesen megnézzük Böröcz első, 2004-es vagonrajzait, fel tűnhet nekünk a transzformációval és a léptékkal való játék: a vagon hol emeletes épületeket foglal magába, hol bőrönddel azonosul. Méretében hol túl-, hol aluldimenzionált:

VAGON-VARIÁCIÓK
 2004-2025
BÖRÖCZ ANDRÁS
 RAJK LÁSZLÓ

WAGON VARIATIONS
 2004-2025
ANDRÁS BÖRÖCZ
 AND LÁSZLÓ RAJK

Art Department
 VI. ker., Paulay Ede utca 19. 1. em.

Megnyitó: 2025. október 2-án, 19 órakor
 A kiállítás kurátora: VÁRADI András
 Megnyitja: RÉNYI András művészettörténész
 Közreműködik: RAJK Judit

A kiállítás-hoz kapcsolódó esemény: 2025. okt. 18. 18°
 ANGELUS Iván és BÖRÖCZ András közös performansza

Finisszázs: 2025. november 1. 18 óra: ANGELUS Iván és BÖRÖCZ András közös performansza

2025. 10. 02. – 2025. 11. 02.

Vagon-variációk 2004-2025. **Böröcz András és Rajk László.** Az Art Department kiállítása, Budapest.

egyáltalán nem igazodik a befogadó életvilágbeli léptékéhez. Ugyanez a helyzet, amikor Böröcz apró gyufásdobozokból rakja ki, vagy amikor egyetlen centiméternyi széles hosszú mérőszalagra rajzolja fel az átlagtranszport mind az ötven aprócska kocsiját. És ez a bizarr léptékcseréigaz a különféle méreteken elkészült zajkeltő szobrokra is – a temetői kavicsokat emelgető kicsiny vagonmakettre éppúgy, mint a kintornaként méretezett, hordozható változatra. A méret a lényeg – szól a talán legmeghatározóbb képzőművészi verdikt: Böröcz *Zajkeltő vagonjának* mérete pedig sehogy sem illeszkedik mindennapi életvilágunk méretviszonyai közé.

Megvallom, nekem csak egy olyan fotó láttán esett le a tantusz,

amelyen Böröcz András és a jóbarát Angelusz Iván látható, amint valamelyik – Auschwitzba, Terezinbe, Mauthausenbe vagy Borba – vezető útjukon húzzák-vonják épp a zajkeltő vagonot – zöldellő tájban, isten szabad ege alatt. Immár sem városi flaszternek, sem vasúti síneknek, sem az ipari civilizációnak nincs nyoma sehol: mintha bárhol jelenne is meg, bárhol hallatná biblikus ke-replőhangját, mindenütt a helyén volna. Ahogy fakul a holokauszt eleven emlékezete, úgy kerül át a mítosz végtelen tér-idejébe. Bölcs döntése volt a kurátornak, hogy néhány olyan megrendítő rajzot is kihelyezett a falakra, amelyeken vastag törzsű fák ágai nőnek körbe minden vagonot: mintha mind mély

gyökeret eresztett volna a természet rögvalóságába.

Nyolcvan év elteltével Böröcz András azt vizionálja, hogy a Vagon akármerre mozogni képes és bárhol gyökeret verni kész *mitikus* tárgygyá, afféle 21. századi, üresen megtalált frigidádává, a zsidó sors-talanság örökkévalójának helyévé vált. Mindez Arany János gyönyörű enigmatikus versét, *Az örök zsidót* – és a nyughatatlan lélek versszakonként visszatérő zárószavait – juttatja eszembe: „Tovább, tovább!” Hogy hova és meddig, arra a költőnek nincs – de azt hiszem, a képzőművésznek sincs – érvényes válasza. Talán az az élet és az a világ rendje, hogy ennek így is kell lennie.



Angelusz Iván és Böröcz András a Zajkeltő vagonnal Auschwitzban (2025)